

Jrg. 6(1985), nr. 3, p. 235-258

ELEMENTEN VOOR EEN ALGEMENE THEORIE VAN VERZUIILING

S. HELLEMANS *

1. Verantwoording en opzet

1.1. Het doel van dit artikel is bij te dragen tot een algemene theorie over zuilen, verzuiling en ontzuiling. Argumenten hiervoor zijn o.a.

a. De meeste verzuilingsstudies beperken zich tot één zuil of tot één land (met uitzondering van Steininger, 1975). Wil men echter veralgemenende uitspraken doen, wat toch het doel is van elke theorie, dan steunt men best op meerdere gevallen. Daar komt bij dat verzuilingsprocessen veel frequenter zijn voorgekomen dan in de betreffende studies wordt aangenomen. Er zijn niet enkel de zuilen op religieuze grondslag in België en Nederland : katholieke zuilen of aanzetten daartoe vond men in de loop van de 19de eeuw nagenoeg in heel Europa, de socialistische

* Met dank aan K. Dobbelaere, J. Billiet, P. Houben, P. Verstraete en twee anonieme redacteuren van het Tijdschrift voor de besprekingen van eerdere versies van dit artikel.

verzuiling verspreidt zich met de Duitse sociaaldemokratie als model, ook etnisch-culturele bewegingen kunnen tot verzuiling leiden (bv. het Vlaams-nationalisme tussen de twee wereldoorlogen). Om zowel methodologische als inhoudelijke redenen is een vergelijkende analyse van verzuiling noodzakelijk.

b. Er zijn niet altijd zuilen geweest, discutabel is of er nu nog zuilen bestaan. Elke algemene theorie van verzuiling zal rekenschap moeten geven van het historische karakter van zijn objekt. Een historische analyse is dus op zijn plaats.

c. Zuilen ontstaan en functioneren niet zo maar in het niets, maar in een bredere maatschappelijke context : ze komen op in de loop van de 19de eeuw (vooral rond de eeuwwisseling) en verdwijnen (of transformeren zich fundamenteel) vanaf de zestiger jaren. De beschrijving van verzuilingsprocessen en zuilen, fenomenen die zich afspelen op het meso-niveau, moet dus ingebed worden in het macro-maatschappelijk kader, waarin zuilen zich bewegen. We zien deze achtergrond in het moderniseringsproces van de westerse samenlevingen, dat we systeemtheoretisch als een functioneel differentiatieproces zullen omschrijven.

1.2. Vooraleer zulke algemene theorie in te vullen, omschrijven we eerst ons object, nl. de zuil. In een klassiek geworden citaat beschrijft Rogier de katholieke zuil in Nederland als volgt : "Zo is dan de merkwaardige ... constellatie van een bijna autarkisch te noemen katholieke geloofsgemeenschap ontstaan binnen welke grenzen men niet alleen in politieke partijdiscipline zijn stem uitbrengt, op een katholieke krant, een katholiek damesmodeblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot de universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent." (Rogier, 1956 : 613)

Abstracter geformuleerd wijst Rogier ons op 2 dimensies van verzuiling :
- de mensen die behoren tot een zuil, de zuilleden, vormen een hechte gemeenschap; er is sprake van een eigen aparte leefwereld, een subcultuur van eigen interacties en samenlevingsvormen.

- binnen die gemeenschap is een netwerk van organisaties aanwezig in meerdere domeinen, die ideologisch overkoepeld zijn. Hoe ruim "ideologisch" dient geïnterpreteerd, is echter voorwerp van discussie : beperkt als levensbeschouwelijk-godsdienstig - zoals de sociologen Kruyt (1957) en Thurlings (1978) voorstaan - of zeer algemeen als wereldbeeld zoals de politologen Lijphart (1975) en Rokkan (1977).

Ik volg de brede opvatting.

We spreken van een zuil en verzuiling wanneer die twee dimensies aanwezig zijn (over hun verhouding tot elkaar volgt zo dadelijk meer). Dit impliceert dat het bestaan van een subcultuur zonder een geïntegreerd netwerk van organisaties onvoldoende is om van een zuil te spreken (bijvoorbeeld de zwarten in de Verenigde Staten). Dit geldt ook omgekeerd : een netwerk van organisaties zonder steun van een eigen leefwereld zullen we geen zuil noemen, maar wel een neo-corporatief conglomeraat (cfr. infra). Niet elke vorm van segregatie of segmentatie in plurale samenlevingen is een verzuilingsfenomeen.

1.3. In wat hierna komt zal ik proberen aan te tonen dat de concepten "sociale beweging" en "functionele differentiatie" interessante uitgangspunten leveren voor een algemene theorie van zuilen en verzuiling. Het zijn de elementen waarvan in de titel sprake is. Sociale bewegingen zijn trefpunten van mensen met gelijkaardige preferenties : zij vormen de bewegende achtergrond waarop zuilen zich als netwerken van organisaties verheffen. Functionele differentiatie verwijst naar het uiteendrijven van autonome, maar interdependente sferen (politiek, economie, wetenschap, godsdienst,...). Binnen grote sociale bewegingen herhaalt dit maatschappelijk differentiatieproces zich organisatorisch als de uitkristallisering van domein- en themaspecifieke organisaties (partij, mutualiteiten, vakbonden, ...), die onderling verbonden blijven. Verzuiling wordt dus geconceptualiseerd als de organisatorische uitkristallisering (a) van enkele grote sociale bewegingen (b) in een zich functioneel differentiërende samenleving.

2. Sociale bewegingen en zuilen

2.1. MacCarthy en Zald definiëren een sociale beweging als "a set of opinions and beliefs in a population which represents preferences for changing some elements of the social structure and/or reward distribution of a society" (MacCarthy en Zald, 1977 : 1217-1218).

Met zo'n algemene omschrijving kunnen we ongeveer alles, waarrond mensen in beweging komen, "sociale beweging" noemen. Zo zijn we gewoon te spreken van de arbeidersbeweging, de vrouwenbeweging, de ecologische beweging, enz. Maar we zouden ook kunnen spreken van een katholieke beweging, een protestantse beweging, een beweging voor het afschaffen van de belasting op honden; we kunnen zo blijven doorgaan. Zoals MacCarthy en Zald aangeven, sluit het begrip "sociale beweging" zeer dicht aan bij het begrip "social cleavage". Een sociale beweging is

immers niets anders dan het in beweging komen van mensen rond een bepaalde problematiek, die op die manier tot een scheidingslijn, tot een breuklijn wordt (1).

Wat hebben sociale bewegingen nu met zuilen te maken ? Elke sociale beweging vormt zich rond een bepaalde problematiek (bv. katholiciteit, socialisme, Vlaamse identiteit, vrouwendiscriminatie).

Mensen die daarvoor gevoelig zijn, zullen mekaar frequenter treffen, zij zullen hun gezichtspunten proberen te verduidelijken, gemeenschappelijke waarden en normen in de onderlinge omgang verwerven, misschien vrienden worden, activiteiten op touw zetten, enz. Wanneer die ontmoetingen intensief en uitgebreid zijn, de problematiek een centrale plaats in het leven van die mensen inneemt, kan men hen zo gaan benoemen. Ze worden dan een katholiek, een flamingant, een feministe. Hun leefpatroon en -milieu, hun manier van doen en laten krijgt dan een eigen stempel. Zowel de mensen zelf als hun activiteiten worden herkenbaar als behorende tot een eigen leefwereld, tot een subcultuur. Een onderdeel van die subcultuur bestaat in het opzetten van organisatorische activiteiten. Slechts wanneer een sociale beweging zo belangrijk is en zo veel mensen op de been kan brengen, dat er binnen die beweging meerdere organisaties op verschillende terreinen ontstaan die onderling verbonden zijn, spreken we van een zuil. Slechts weinig sociale bewegingen bereiken ooit dit stadium. Het formeren van een zuil is m.a.w. het hoogste stadium in de uitbreiding van een sociale beweging.

Een gelijkaardige opvatting, zonder het in te bedden in sociale bewegingen, ontwikkelt Rokkan (1977).

De processen, die spelen in de grote, verzuilende sociale bewegingen verschillen niet fundamenteel van die in andere bewegingen. In beide gevallen probeert men zo veel mogelijk mensen op de been te krijgen en te houden, doet men aan organisatie- en ideologievorming, duiken subculturele herkenningspunten op. Dezelfde processen zijn aan de gang, alleen de omvang en de graad van intensiteit verschillen. Het onderscheid tussen verzuilde en niet-verzuilde sociale bewegingen is dus slechts gradueel. Sommige bewegingen, die zich ergens tussenin bevinden, zijn moeilijk onder te brengen. Zijn de Vlaamsnationalisten in Vlaanderen verzuild te noemen ? En de liberalen, zij waren in meerdere landen bepalend, lieten m.a.w. een dynamische organisatorische activiteit optekenen, zijn ze echter verzuild ? Het hangt er maar van af waar men de meetlat legt, hoe snel men een eigen leefwereld met een netwerk van organisaties gegeven acht.

2.2. Er zijn dus vele sociale bewegingen geroepen. Inderdaad, in een sociale beweging wordt immers telkens een specifieke problematiek centraal gesteld. De harde kernen van zulke beweging zijn in staat die problematiek, hun gezichtspunt, in heel veel domeinen en handelingen terug te vinden. Typerend is de volgende zin van Abraham Kuyper uit zijn inwijdingsrede van de Vrije Universiteit van Amsterdam : "Geen duimbreed is er op heel 't erf van ons menselijk leven, waarvan Christus, die ons aller Soeverein is, niet roept : "Mijn!" (geciteerd in Blom, 1981 : 25). Dat katholieken en socialisten tot voor kort gretig dezelfde slokopmentaliteit demonstreerden, is bekend. Maar ook de kernleden van de homo-, de vrouwen-, de vredes- en de ecologische bewegingen vertonen zulke neigingen. Zij vinden hun problematiek overal terug. De organisaties, die uit deze bewegingen voortkomen, ageren op dezelfde manier. Maar er is de keerzijde. Er is meer dan één probleem in de wereld : een katholiek moet ook werken, een socialist kan ook Vlaming zijn. Elke mens wordt gelijktijdig met veel problemen, aspecten, gezichtspunten geconfronteerd. Het wordt dan moeilijk één centrale problematiek aan te houden.

Slechts bij de grote sociale bewegingen lukt dit op een manier, die grotere groepen mensen kunnen overtuigen. Dan nog wordt er met andere problematieken rekening gehouden. Zo gaat men stellen dat door de realisatie van de eigen kernproblematiek die andere problemen ook wel hun beslag zullen krijgen, m.a.w. dat het minder belangrijke, afgeleide problemen zijn. Een voorbeeld is de veel gehoorde stelling in de 19de eeuw dat in een christelijke samenleving de tegenstellingen tussen arbeiders en patroons wel zouden verdwijnen. Of de socialisten die beweren dat de Vlaamse beweging in feite maar een kleinburgerlijke variant is van het emancipatiestreven, dat in zijn volledige gedaante slechts in het socialisme te vinden is. In plaats van de harde strategie, nl. de eigenheid van (een) andere problematiek(en) te ontkennen, kan men ook een meer pragmatische weg volgen, d.i. deze problemen en bewegingen een plaatsje geven met behoud van de eigen overkoepelende probleemstelling, dat overal als prefix fungeert. Zo vinden we in de katholieke zuil organisaties voor katholieke arbeiders, katholieke vrouwen, katholieke flaminganten. De in te bouwen problematieken en bewegingen behouden een zekere eigenwaarde, ze worden niet gereduceerd tot de eigen kernproblematiek, maar worden organisatorisch in een ruimer netwerk ingenesteld en ideologisch in een overkoepelende probleemstelling opgenomen.

Hoewel veel bewegingen geroepen zijn om hun eigen problematiek centraal naar voren te schuiven, zijn er slechts weinige, die uitverkoren zijn om hun problematiek als centraal voor een grote groep mensen te

blijven aanhouden. In dit laatste geval halen de homogeniserende krachten van de eigen kernproblematiek het dan voortdurend op de heterogeniserende krachten, het feit dat er steeds veel problemen in de samenleving voorkomen. Elke sociale beweging kent die tweestrijd : de analyse van de groepen, die ze dragen, en de thema's en domeinen, waarop ze worden uitgedragen, is, dus steeds van zeer groot belang (zo ook Stuurman, 1983).

2.3. Dit stelt ons voor het probleem : waarom verzuilen bepaalde sociale bewegingen en andere niet ? Als we immers de kaart van Europa bekijken, dan stellen we vast dat de katholieke en socialistische bewegingen (en communistische, waar ze enige betekenis hebben) overal een grote neiging vertoond hebben tot zuilvorming. De arbeidersbeweging heeft overal in Europa naast socialistische partijen daarmee gelieerde vakbonden, coöperatieven, jeugdbewegingen cultuur- en vrijetijdsverenigingen, kranten en weekbladen voortgebracht. Op dezelfde manier hebben de katholieken vanaf het midden van de 19de eeuw een enorme organisatorische activiteit ontwikkeld in alle landen van Europa, waar zij in voldoende aantal aanwezig waren. Waar dit niet goed gelukt is, voelen die bewegingen zich duidelijk "verslagen". Ik denk hier bv. aan Frankrijk, waar de katholieken zich eerst tijdens de eerste wereldoorlog met de republiek "verzoend" hebben. Slechts na een vergelijkende analyse van verschillende sociale bewegingen kan men hopen op de waarom-vraag een enigszins gefundeerd antwoord te geven. De frappante aanwezigheid van katholieke en socialistische zuilen in meerdere landen suggereert evenwel enkele, eerder voor de hand liggende hypothesen.

Ten eerste, kandidaatzuilen moeten grote bevolkingsgroepen bereiken, d.i. een maatschappelijke betekenis verwerven. In het andere geval bereikt men enkel het niveau van ghetto- of sektevorming. Maar ook de liberalen en protestanten waren grote sociale bewegingen, zonder dat ze, de gereformeerden in Nederland uitgezonderd, overliepen van verzuilingsneigingen. Het moeten dus, ten tweede, ook monopolistische, totalistische of organische - allemaal woorden voor hetzelfde (Martin, 1978) - sociale bewegingen zijn. Zelfstandigheid van de beweging is daartoe een voorwaarde (dit was bij vele protestantse kerken niet het geval); nadruk op de collectiviteit een andere (gaat in zowel tegen de meerderheid van protestantse richtingen als tegen de liberalen), de aanwezigheid van een totaal-maatschappelijk project, dat alle domeinen wil bestrijken en de hele bevolking wil bereiken, is een derde voorwaarde. De katholieken konden daarbij beschikken over een machtig apparaat, de kerk : zij bleek in staat de heterogeniteit van de katholieke bevolkingsgroepen, m.a.w. het ontbreken van een homogene subcultuur, te compenseren. Het recrute-

ringsterrein van de socialisten was daarentegen van bij de aanvang eerder homogeen : als bannelingen afgesloten in eigen arbeidersbuurten, waren zij op elkaar aangewezen voor elk aspect van het leven. Deze "pre-adaptive advances" - een totalitaire, machtige organisatie, een uitgesloten subcultuur - vergemakkelijkten in hoge mate de uitbouw van een organisationeel netwerk.

Sommige sociale bewegingen zullen dus gemakkelijker verzuilen dan andere. Maar hetzelfde geldt voor staten : in bepaalde staten - gewoonlijk noemt men dan Nederland, België en Oostenrijk - hebben enkele verzuilde sociale bewegingen de mechaniek van het politieke systeem ingrijpend beïnvloed. Ook hier stelt zich de vraag : waarom in die landen en niet in andere ? Bij gebrek aan kennis laat ik de vraag onbeantwoord, hopelijk maar voorlopig. Wel zou ik willen beklemtonen dat deze benadering haaks staat op de opvatting, als zou verzuiling een typisch Nederlands fenomeen zijn (Schöffner, 1956; Stuurman, 1983). Natuurlijk is er wel een specifiek Nederlandse situatie, zoals er een specifiek Belgische, Duitse, Franse situatie is. De tendens tot organisatorische uitbouw van sociale bewegingen tot een eigen wereld is echter een algemeen verschijnsel, dat enkel in bepaalde sociale bewegingen en bepaalde landen intenser plaatsvindt dan in andere.

2.4. In onze omschrijving van het begrip "zuil" wezen we op twee dimensies : de eigen leefwereld en het netwerk van organisaties. De meeste studies over verzuiling richten zich bijna exclusief op het tweede aspect. Ook de term zelf, zuil, steunpilaar van een gebouw, heeft een klankkleur van versteende, vaste ondersteuning. Nochtans sprak men vrij snel van een geestelijke ontzuiling (Kruyt, 1962 : 792).

Alhoewel er dus blijkbaar twee dimensies zijn, denkt men bij verzuiling onwillekeurig toch prioritair aan organisatorische aspecten. Hoe valt dat te rijmen ? Het koppelen van zuilen en verzuiling aan sociale bewegingen kan hier een uitkomst bieden. Een sociale beweging verwijst naar een geheel van activiteiten en houdingen rond een sociale problematiek. De organisatorische activiteiten, het organisationeel netwerk vormen daar slechts een onderdeel van, maar kunnen toch maar begrepen worden met het geheel van bewegingsactiviteiten als achtergrond. Zuilen kunnen dus omschreven worden als netwerken van organisaties binnen sociale bewegingen. De sociale bewegingen zijn voedingsbodems, waarop zuilen zich verheffen als een onderdeel van die bewegingen. Organisaties zijn op hun beurt zichtbare en meer specifieke herkenningstekens van de brede,

meer heterogene en vagere sociale bewegingen. Organisaties constitueren de geconcentreerde vormen of kernen van een sociale beweging. Zij proberen orde te scheppen in de situationele wirwar van handelingen, houdingen en motiveringen; zij zorgen voor continuïteit en mobilisatie op gekozen tijdstippen. Wanneer meerdere van zulke "social movement organizations" samenhangen, een netwerk vormen waarbinnen onderling aan taakverdeling wordt gedaan - naar partijpolitiek, sociale drukkingsgroep, verzorgingspolitiek - is de zuil als netwerk van organisaties de kern van die sociale beweging en omspant ze de activiteiten ervan. De zuil houdt de sociale beweging als het ware onder controle (2).

Twee bemerkingen. Ten eerste zijn de "social movement organizations", met uitzondering van de katholieke zuil, nooit in één zuil verenigd, maar meestal een weinig verspreid. Zo zijn er arbeidersorganisaties bij de christelijke zuilen, Vlaamse groepen in de traditionele bewegingen actief. Daardoor vervagen de grenzen van de sociale beweging en verzwakt aldus de organisationele controle van de zuil. Ten tweede kunnen organisaties een eigen leven gaan leiden. Ontstaan om de sociale beweging vooruit te helpen en te richten, kunnen ze deze vanuit eigen doelstellingen gaan sturen, om zo te zeggen een eigen sociale beweging naar maat te creëren. Wanneer een sociale beweging naar een tweede adem zoekt of van richting verandert - nemen we de katholieken na Vaticanum II - willen de organisaties hun activiteiten en doelstellingen zo proberen aan te passen dat ze zo min mogelijk in moeilijkheden komen. De organisaties bezitten t.a.v. de sociale bewegingen dus een zekere speelruimte, zij proberen zelfs door organisatorische verschuivingen een vermindering aan ondersteuning vanuit de sociale beweging te compenseren. De analyses van Billiet (1982, 1984), Billiet en Dobbelaere (1984) en Huyse (1984) van de katholieke zuil sinds de 70-er jaren kunnen in die zin worden begrepen.

3. Functionele differentiatie en verzuiling

3.1. Zuilen zijn, daarover zijn alle auteurs het eens, een modern fenomeen. Vóór 1850 zijn er misschien wel reeds eigen subculturen aanwezig, maar nog geen zuilen (zo Thurlings, 1978, m.b.t. de katholieken). Als er vanaf die tijd in verschillende landen verzuilingsprocessen op gang komen, moeten we de redenen zoeken in de veranderingen van de 19de eeuwse maatschappij. Normaliter verwijst men dan naar de industrialisering en urbanisering of meer algemeen naar de modernisering (zo zeer uitdrukke-

lijk Ellemers, 1984). Het komt er dus op aan te tonen hoe de modernisering van onze westerse samenlevingen in sommige sociale bewegingen verzuilingsprocessen op gang bracht.

Modernisering wordt hier vanuit de systeemtheorie gekarakteriseerd als een functioneel differentiatieproces (Luhmann, 1975 en 1982; Tyrell, 1978), als het ontstaan en de uitbreiding van gespecialiseerde maatschappelijke subsystemen zoals economie, politiek, godsdienst, wetenschap, opvoeding, e.a. Dit proces komt in Europa in de middeleeuwen op gang : de stedelijke handelseconomieën scheppen een zelfstandig economisch circuit, de wetenschap emancipeert zich uit theologische bevoogding, politieke bureaucratieën leiden in absolutistische staten de adellijke autonomie in banen. In de 18de en 19de eeuw geraakt dit proces van uitkristallisering van verschillende domeinen in een stroomversnelling : de Franse revolutie geeft het signaal voor een verzelfstandiging van het politiek systeem t.a.v. de religie (scheiding kerk en staat) en t.a.v. de economie (parlement van vrije en gelijke burgers i.p.v. een standenvertegenwoordiging); door het loskoppelen van arbeid en huishouden, de creatie van een nationale markt en het vrij verkeer van arbeidskrachten (o.a. door het verbod van de gilden) breidt het economisch systeem zich razendsnel uit; vorming werd vanaf de 18de eeuw meer en meer een waarde op zich, die langs gespecialiseerde opvoedingskanalen (scholen) voor iedereen moest toegankelijk worden; families baseren zich sinds die tijd, tenminste in hun voorstelling van zaken, meer en meer op liefde.

Enkele kentrekken van dit moderniseringsproces, die voor de analyse van verzuilingsprocessen van belang zijn willen we extra onderstrepen : - Door de uitkristallisering van domeinen (politiek, economie, onderwijs) wordt de aandacht telkens quasi exclusief gericht op het domein waarin men zich beweegt, en schuiven de andere aspecten naar de achtergrond. In ieder subsysteem worden de eigen wegen bewandeld : in een bedrijf bekijkt men alles vanuit een economische optiek; wetenschappelijke nieuwsgierigheid en esthetische vernieuwingsdrang laten zich niet afleiden door religieuze en andere motieven, die remmend kunnen werken; in de romantische liefdesverhalen worden klassegrenzen en traditionele weerstanden overwonnen, enz. Het resultaat is een anarchische situatie. Overkoepeling van meerdere domeinen wordt moeilijker. De secularisatie van de godsdienst, die sedert eeuwen als "hemels baldakijn" had gefungeerd, illustreert dit ex negativo (Berger, 1967).

- Anders dan in de middeleeuwen, wanneer kerk en aristocratie elke veranderingstendens taxeerden op zijn conformiteit met de traditie, is de

maatschappij nu veel lossler geïntegreerd. Door de uitdifferentiatie van die domeinen ontstaan er typische grensconflicten : wat sommigen economisch voordelig vinden, geeft politiek vervelende consequenties; wat wetenschappelijk gepresteerd wordt komt in botsing met de religieuze traditie; opvoedkundige specialisatie vereist een herordening van de traditionele socialisatiekanalen gezin, buurt en kerk. De autonomie van die maatschappelijke subsystemen geeft eveneens vrijruimtes voor experimenten op wetenschappelijk, economisch, politiek en literair vlak. Door al deze veranderingen versnelt niet alleen het tempo van de evolutie, maar steken ook allerhande nieuwe conflicten en "nieuwe" sociale bewegingen de kop op (nationalisten, liberalen, rationalisten, communisten). En katholieken en protestanten die in het Ancien Régime staatskerken waren, worden tegen wil en dank teruggedrongen tot het niveau van sociale bewegingen. Er ontstaat m.a.w. een pluralistische samenleving met een verscheidenheid aan conflicten, bewegingen en ideologieën.

- Functionele differentiatie impliceert dat functionele samenhangen zich boven lokale samenhangen kunnen ontwikkelen. In het economisch subsysteem bijvoorbeeld worden lokale hinderpalen (gemeentelijke toltarieven, gilden, oude rechten en vrijheden) uit de weg geruimd zodat de logica van de nationale markten ten volle kan spelen. De particularistische politieke tradities van het Ancien Régime worden door de "tabula rasa" van de Franse revolutie vervangen door een gecentraliseerde nationale staat. Ook het onderwijs wordt, zij het langzamer, meer gereguleerd en geunificëerd (wat onvermijdelijk tot conflicten met de kerk leidde) onder andere door invoering van inspectie, leerprogramma's en diploma's. Zelfs in de zo anti-modernistisch gezinde katholieke kerk zorgen uitgerekend de ultramontanen voor een Romeinse centralisatie zonder weerga. Op velerlei gebieden is er een enorme schaalvergroting zichtbaar. Sociale bewegingen en hun organisaties op het boven-lokale vlak krijgen daardoor veel meer bewegingsruimte : de lokale subculturen kunnen worden ingeruild voor subculturen, die eigen zijn aan sociale bewegingen en dwars door de lokale culturen snijden (Kruyt, 1957 : 19-21).

3.2. De modernisering, die fundamentele transformatie van onze westerse samenleving, vormt dus de achtergrond waartegen verzuilingsprocessen zich in de loop van de 19de eeuw beginnen af te tekenen. Laten we dit nog even specifïëren :

- Het doorsnijden door de sociale bewegingsculturen van lokale subculturen, het proces van schaalvergroting duidt aan dat de mensen meer en blijvend geëngageerd geraken in boven-lokale problemen en bewegingen.

Functionele differentiatie, de uitkristallisering van domeinen, impliceert dus de mobilisatie van de bevolking. Steininger (1975, 1977) heeft die mobilisering, dit toenemend belang van de massa in de loop van de 19de eeuw, terecht centraal gesteld in zijn verzuilingsanalyse. Hij reduceert verzuiling echter tot een proces van partijpolitieke mobilisering. De algemene bovenlokale activering van de bevolking gebeurde evenwel op veel bredere basis, zij beperkte zich niet tot het politieke terrein. Vanaf de jaren 1840 worden de katholieken in een hele reeks godvruchtige organisaties (bonden, aartsbroederschappen, conferenties) op een quasi-permanente manier gemobiliseerd; in de schoolstrijd wordt de ondersteuning, zowel politiek als financieel van heel de katholieke bevolking gezocht; op economisch vlak bereiken vakbonden en coöperatieven meer en meer volk. De politieke mobilisatie rond de verwerving van het algemeen stemrecht is een onderdeel, zij het een belangrijk, van deze algemene activeringstendens die zich sinds het midden van de 19de eeuw op velerlei gebieden duidelijker begint te manifesteren.

Organisatievorming speelt in deze activering een zeer belangrijke rol : het geeft de mobilisatie een meer afgestemde en gecontroleerde richting; het zorgt anderzijds ook voor de permanentie van het mobilisatievermogen. Geen plots uitslaande opflakking gevolgd door apathie en moedeloosheid, maar een onderhouden, strategisch geleide, blijvende druk vanuit een organisatie. Mobilisatie wordt minder afhankelijk van momentane razernij, maar kan door de organisatie zelf meer doelbewust gericht worden. De algemene stakingen voor het algemeen stemrecht in België rond de eeuwwisseling werden niet voor niets beschouwd als indrukwekkende uitingen van de macht van de socialistische beweging en haar organisaties : het verschil met de ongecontroleerde woede-uitbarstingen van enkele jaren tevoren (vb. in 1886) was immers enorm.

Versterking van de sociale beweging, mobilisatie van sympathisanten en organisatievorming zijn dus (cfr. supra, 2.1.) onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het geeft de sociale bewegingen een armslag, een mobilisatie- en organisatievermogen, die zij tevoren nog nooit gekend hadden. Het maakt verzuiling eerst mogelijk.

- Tegenover de versterking van de sociale bewegingen door een groter mobilisatie- en organisatievermogen staat echter een desintegrerende tendens, die eveneens samenhangt met het moderniseringsproces. Zowel de uitdifferentiatie van maatschappelijke subsystemen als het vrijlaten van velerlei conflictuele momenten, die niet meer op één noemer kunnen

worden gebracht, versterken immers de middelpuntvliedende krachten. Voor grote sociale bewegingen, die zich over meerdere domeinen uitstrekken en die ertoe neigen zelf een (sub)samenleving te zijn, scheidt dit problemen. Hoe al die personen en organisaties, die zich op andere domeinen en interessesferen bewegen, ervan overtuigen dat de eigen thematisering binnen een domein de voorrang verdient? Dit is vooral duidelijk bij de katholieken. Het wordt moeilijk om aan het onderwijs en de onderwijzers, de politiek en politieke activisten, duidelijk te maken dat religie en kerk de superviserende controle moeten uitoefenen. Het binden van die middelpuntvliedende krachten is niet zo vanzelfsprekend : verzuiling is daarop een antwoord.

Hoe gebeurt die binding bij de katholieken ? Geconfronteerd met de uitdifferentiatie van domeinen, die men als beweging alleen niet kan terugdringen - de ultramontaanse pogingen mislukten (voor België, zie Lamberts, 1984) - wordt toegelaten dat er domeinspecifieke organisaties binnen de eigen beweging ontstaan. Zo wordt na enige aarzeling aanvaard dat de christelijke arbeidersbeweging eerst en vooral een arbeidersbeweging is en niet een religieuze vereniging van arbeiders (de domeinspecificiteit !), indien ze christelijk geïnspireerd blijft en, minstens even belangrijk, binnen de katholieke koepel blijft (zie de tragiek van het Daensisme). En in de katholieke scholen staat de opvoedingsproblematiek centraal, maar zo dat ze tegelijkertijd een religieus levensgevoel wekt. Wanneer er toch domeinspecifieke organisaties komen, dan beter binnen de beweging, waar hun activiteiten gecontroleerd en overkoepeld kunnen worden, dan buiten de beweging, zo luidt de redenering. Van zodra dit principe enige malen, in het begin schoorvoetend, werd toegepast, overtuigen de voordelen van de binding op de nadelen van de domeinspecifieke vrijheid, die men laat. Van dan af wordt het principe systematisch toegepast op nieuwe domeinen en thema's die opduiken. Bij de katholieken speelde de verdedigingsreflex dus een grote rol (Billiet, 1976).

De socialisten vertrekken vanuit een andere situatie : geen domein (religie) dat teruggedrongen wordt, maar werkzaam in de snel expanderende politieke en economische terreinen; geen traditierijke en zeer machtige organisatie (de kerk), maar veel kleine, lokale verenigingen, die langzaam sterker worden en onderling contacten leggen. Schaalvergroting en centralisatie gaan hier ook hand in hand met de uitbouw van domeinspecifieke organisatievormen. Zo worden rond de eeuwwisseling vakbonden, mutualiteiten en partijen meer zelfstandig tegenover mekaar.

Of het nu vanuit een verdedigingsreflex is of vanuit een emancipatiestre-

ven, in beide gevallen weerspiegelt het functioneel differentiatieproces van de samenleving zich binnen de sociale beweging als de uitbouw van een netwerk van domeinspecifieke organisaties, die toch nog ideologisch overkoepeld blijven en nauwe onderlinge banden onderhouden. De grote sociale bewegingen laten het functioneel differentiatieproces spelen - alleen kunnen ze het, zoals gezegd, moeilijk tegenhouden - maar dan wel binnen de beweging. Een succesrijk compromis blijktbaar, te oordelen naar de duur en de uitgebreidheid van de zuilen !

4. Verzuiling en ontzuiling

4.1. Verzuiling werd beschreven als de uitbouw van een netwerk van organisaties, die de middelpuntvliedende krachten, ontstaan als gevolg van het functioneel differentiatieproces (of modernisering), een gecontroleerde speelruimte laten. Organisaties en personen krijgen dus de vrijheid zich volgens de "regels" van de respectievelijke domeinen (politiek, beroep, gezondheid, pers, onderwijs) te gedragen daarbij tegelijkertijd door allerhande verbindingskanalen binnen een eigen wereld blijven. Deze combinatie, organisaties gebonden in een ruimere leefwereld (sociale beweging), m.a.w. zuilvorming, bleek stabiel te zijn. Inderdaad, zowel het differentiatieproces van domeinen als de uitbreiding van de sociale beweging krijgen tegelijkertijd ontplooiingsruimte in het organisationeel netwerk.

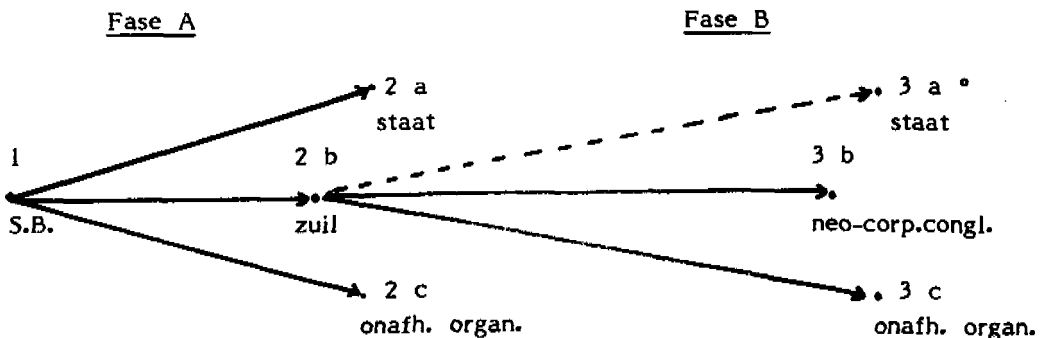
Stabiliteit mag echter niet verward worden met inertie of onbeweeglijkheid. Er is reeds gewezen op de voortdurende tweestrijd tussen de homogeniserende, de eigen sociale beweging vooropstellende en de heterogeniserende, naar andere sociale problematieken en domeinen verwijzende krachten. De middelpuntvliedende krachten worden echter met de tijd sterker. Functionele differentiatie stopt niet rond 1914, integendeel. Door de snelle groei van onze westerse maatschappijen op zowel economisch, politiek, als wetenschappelijk vlak, versnelt het proces nog. Het binden van organisaties en personen binnen de sociale beweging wordt dus moeilijker; de speelruimte die zij opeisen, steeds groter. Organisatorisch vertaalt dit zich in een verdere verzelfstandiging van de organisaties t.a.v. zijn zuilverwante familieleden. En doordat de individuele rollen in die verschillende organisaties en domeinen verder uit mekaar komen te liggen en individueler met elkaar worden gecombineerd, neemt de afstand van de zuilleden tot de zuil in zijn geheel toe. Ontzuiling ligt m.a.w. endemisch ingebakken in het moderniseringsproces.

Functionele differentiatie verklaart dus zowel verzuiling als ontzuiling. Beide processen verschillen vooral door een tijdsverschil in optreden : verzuiling verwijst naar het ontstaan en de groei van domeinspecifieke organisaties binnen een sociale beweging, ontzuiling wijst op de verdergaande tendens tot verzelfstandiging van die organisaties en tot vervaging van de ideologische overkoepeling.

Zo bekeken staat verzuiling in het teken van ontzuiling, is verzuiling het eerste stadium van ontzuiling. De zuil, het resultaat van de eerste fase van doorwerking van het maatschappelijk differentiatieproces binnen een grote sociale beweging, is een tussenstadium, een voorlopig evenwicht van homogeniserende en heterogeniserende krachten, op weg naar ontzuiling. Vooropgesteld natuurlijk - en dat mogen we ex post in 1985 wel beweren - dat het moderniseringsproces zich doorzet.

4.2. Nochtans is die weg van sociale bewegingen, over verzuiling naar ontzuiling, niet lineair, niet vrij van breuken. De evolutie verloopt langs meerdere crisissen, waar groepen met verschillende keuzen tegenover elkaar komen te staan. Voor een vergelijkende analyse is het dus belangrijk die keuze- en beslissingsmomenten in het historisch proces in het licht te stellen. De geschiedenis is geen rechtlijnig proces, maar op elk moment een kruising van meerdere wegen (en groepen). Schematisch kunnen we de "grote keuzen" als volgt weergeven :

Schema 1 : verzuiling en ontzuiling als keuzemomenten.

° Vermits deze strategie - in tegenstelling tot fase A - nergens in oppositie komt met één van de beide andere richtingen, is deze mogelijkheid in stippellijn aangegeven.

In fase A bekijken we het verzuilingsproces en zijn alternatieve mogelijkheden. Een grote sociale beweging met een expanderende eigen leefwereld (=1) kan in een situatie van toenemende functionele differentiatie (en al de daarmee gepaard gaande conflicten) grosso modo op 3 manieren reageren :

2_a : De sociale beweging veroverd op een blijvende wijze het staatsapparaat. Dit kan gewelddadig gebeuren met terugdringing van het politiek pluralisme dat zo typisch is in moderne maatschappijen (vb. Franco-Spanje, USSR, Nazi-Duitsland). Ook geweldloze "bezetting" van het staatsapparaat - zie katholiek Ierland - is mogelijk. Vanzelfsprekend zal de sociale beweging met behulp van die machtspositie proberen haar doelstellingen te bereiken.

Duur van die bezetting en de zekerheid omtrent de toekomst bepalen in hoeverre de sociale beweging met het staatsapparaat versmelt, m.a.w. of en in hoeverre eigen organisaties op verschillende domeinen wel worden uitgebouwd.

2_b : De sociale beweging is niet zo sterk dat ze het staatsapparaat in haar dienst kan stellen, maar is wel in staat om haar machtsbasissen te vrijwaren. Die kunnen worden aangevallen hetzij rechtstreeks door andere sociale bewegingen (zie het katholieke antwoord op de socialistische arbeidersbeweging), hetzij indirect langs het staatsapparaat (vb. onderwijs, mutualiteiten). Succesrijke vrijwaring en organisatie van eigen posities komt bij functionele differentiatie neer op verzuiling.

2_c : De sociale beweging slaagt er niet in om een aantal belangrijke machtsbasissen te vrijwaren of uit te bouwen : het beschikbare organisatie- en mobilisatievermogen is te zwak (vb. de katholieken in Groot-Brittannië) of de tegenstanders winnen om één of andere reden het pleit (vb. de katholieken in Frankrijk ten tijde van de Derde Republiek). Terreinen, organisaties en mensen komen dan onafhankelijk van de sociale beweging te staan (er is in zekere zin manifeste ontzuiling vooraleer er verzuiling is).

In fase B bekijken we nog enkel die bewegingen, die verzuild geraakt zijn (inbegrepen wanneer men via een omweg over 2 a of 2 c toch bij 2 b belandt). Fase B is de ontzuilingsfase. Gegeven een voortschrijdende functionele differentiatie zullen de middelpuntvliedende krachten in onze samenleving immers sterker worden. Een sociale beweging alleen kan zulke tendens niet tegenhouden, ze moet er zich aan aanpassen. Zullen kunnen opnieuw 3 richtingen uit :

3 a : De zuil zoekt en verkrijgt steun vanuit het staatsapparaat in de vorm van juridische en financiële omkadering maar met behoud van de eigen zuilonafhankelijkheid. Die subsidiariteitsidee is vanaf 1885, jaar van de overwinning in de schoolstrijd van de katholieken op de liberalen, bepalend geweest voor de staatstussenkomsten op heel wat gebieden : zo voor het school- en cultuurpact, de ondersteuning van mutualiteiten, de uitbetaling van werkloosheidsgelden, de organisatie van de welzijnszorg. Zulke financiële en organisatorische ondersteuning houdt de ontzuilingstenden niet echt tegen (Billiet en Huyse, 1984).

3 b : Zowel organisaties als personen zullen zich immers verder van mekaar blijven verwijderen. De opkomst van de consumptiesamenleving na de tweede wereldoorlog zorgde voor een grote mobiliteit en individualisme van de personen en voor een meer professionele werking van heel wat organisaties, waardoor de latente ontzuiling binnen de zuil meer vleugels kreeg (Dobbelaere, 1979; Billiet, Creyf en Dobbelaere, 1978). Zowel de organisaties als personen blijven formeel binnen de zuil, maar de banden worden geleidelijker slapper. Men vraagt zich dan af : hoe katholiek is de katholieke universiteit nog wel ? Wat is er socialistisch aan de P.S.-verzekeringen ? Tijdens het interbellum werd dat al gevraagd aan de tot een industrieel imperium uitgegroeide coöperatieven o.l.v. E. Anseele. Het proces van latente ontzuiling wijst ons op de relatieve zelfstandigheid en het aanpassingsvermogen van organisaties (cfr. supra). Het eindresultaat is een netwerk van organisaties dat de verdwijning van zijn sociale bewegingsachtergrond met een eigen leefwereld heeft weten te overleven. Huyse (1984) noemde de aldus getransformeerde zuil een "multi-company system". Ik spreek ter vermindering van snelle economische analogieën liever van een neo-corporatief conglomeraat. Een conglomeraat omdat het een netwerk is van toch heel verschillende organisaties (bv. bij de katholieke zuil : kerk, partij, school, vakbond); neo-corporatief omdat ze als grote geprofessionaliseerde organisaties belangen verdedigen en organiseren in samenwerking met het staatsapparaat terwijl ze met hun leden nog slechts een anonieme, cliëntilistische band onderhouden. De analogie met de neo-corporatistische theorieën (Schmitter en Lehmbruch, 1979 en 1982) is bewust : de getransformeerde zuil, het neo-corporatieve conglomeraat, is immers een netwerk van neo-corporatistische organisaties.

3 c : Dat het netwerk van organisaties mits aanpassingen van een latente ontzuiling intact blijft, is evenwel lang niet zeker. De desintegrerende tendensen kunnen zich ook ontladen in een manifeste ontzuiling : het netwerk van organisaties valt uit elkaar en de zuilleden

wenden zich af van de zuilorganisaties. De crisis van de zuilen, zowel van de christelijke als van de socialistische zuilen, tijdens de zestiger jaren leek, vooral in Nederland, een tijdje op zo'n massale manifeste ontzuiling uit te lopen.

5. Een tijdvak

We hebben de verzuilingscyclus van organische sociale bewegingen beschreven als gaande van weinig gedifferentieerde sociale bewegingen over zuilen naar neo-corporatieve conglomeraten en/of ongebonden organisaties. Deze cyclus begint noch eindigt op eender welk tijdstip in de geschiedenis, maar is afhankelijk van de graad van maatschappelijke differentiatie. We geven daarmee aan dat verzuiling en zuilen behoren tot een tijdvak. Over het beginpunt van zulk zuiltijdvak hebben we het reeds uitgebreid gehad : we situeren het voor West-Europa in het midden en op het einde van de 19de eeuw, toen er langzaam domeinspecifieke organisaties (scholen, partijen, vakverenigingen) ontstonden binnen enkele grote sociale bewegingen. Daarover is binnen de verzuilingsliteratuur trouwens weinig discussie.

Spreeken van een tijdvak impliceert echter ook een eindpunt. En dit laatste ligt wel iets moeilijker. Om van een eindpunt te kunnen spreken, moet aan twee voorwaarden voldaan zijn : 1° de vroeger ontstane zuilen moeten ontzuilen respectievelijk ontzuild zijn; 2° er mogen geen nieuwe zuilen meer bijkomen.

Aan de eerste voorwaarde lijkt in grote trekken te zijn voldaan. De oude grote zuilen, de katholieke en socialistische (en de protestantse zuil in Nederland), hebben heel wat van hun pluimen gelaten. Dit hoeft niet altijd te betekenen dat die sociale bewegingen zich in een crisis zonder einde verstrikt hebben. Misschien geldt dit wel voor de katholieke beweging vanaf de zestiger jaren (zoals beschreven voor Thurlings). Voor de socialistische beweging, die rond die tijd in meerdere landen een nieuw élan kreeg, geldt dit zeer zeker niet. Wel is het typerend dat de vernieuwers binnen de socialistische beweging - en de socialistische partijen die successen behaalden (Nederland, Duitsland) - ontzuilingsgezind waren : de koppeling van een organisatie (de partij) aan meerdere zuilorganisaties remde volgens hen de domeinspecifieke mogelijkheden immers al te veel af.

Men kan er natuurlijk over discussiëren in hoeverre, na de belangrijke ontzuilingsbeweging van de laatste decennia, de latent ontzuilde zuilen nog zuilen zijn dan wel neo-corporatieve conglomeraten, of in hoeverre de manifest ontzuilde zuilen nog voldoende terreinen overkoepelen. Mij lijkt het toch dat de caesuur is gevallen, dat het einde van de oude zuilen is ingeluid met de achteruitgang c.q. verdwijning van de eigen leefwereld van de beweging. Wat overblijft zijn netwerken van organisaties, die grote groepen mensen bereiken. Het klassieke tijdperk van de oude zuilen is voorbij. De grote vraag is nu of en hoe de neo-corporatieve conglomeraten zich blijvend kunnen stabiliseren. Dat is echter geen onderzoek meer naar verzuiling en ontzuiling van sociale bewegingen, maar naar de wisselwerking tussen staatsapparaten en grote belangenorganisaties, een terrein dat de neo-corporatistische theorieën claimen.

Om van verzuiling, zuilen en verzuildheid als een (bijna) afgesloten tijdperk te kunnen spreken, moet er nog aan een tweede voorwaarde worden voldaan : niet alleen moeten de oude zuilen verdwijnen (of zich "onherkenbaar" transformeren), er mogen ook geen nieuwe zuilen meer bij komen. Zijn er nieuwe sociale bewegingen, die kans maken op verzuiling? Die kans lijkt me uiterst gering : elke commentator wijst op hun interne verscheidenheid, hun beweeglijk karakter, hun anti-institutionele tendensen (Jacobs en Roebroek, 1983; Leroy, 1982). Van een organisatorisch netwerk, dat zijn sociale beweging controleert, is hier helemaal geen sprake. De enige nieuwe sociale beweging, die theoretisch tenminste, een kans heeft om een zuil voort te brengen, lijkt de ecologische beweging te zijn. In ieder geval is zij de enige beweging, waaruit in verscheidene landen een nieuwe partij - een mogelijke uitvalsbasis voor zuilvorming - is ontstaan (Florizoone, 1985). We zullen zien, maar ik schat de kansen erg laag. Want die heterogeniteit is niet toevallig of te wijten aan het jeugdig karakter van die bewegingen (zoals de heterogeniteit van de socialistische beweging in de eerste helft van de 19de eeuw), maar is structureel bepaald. Milieu-organisaties (zoals het VAKS en de BBL in Vlaanderen) en zeker de grotere belangenorganisaties op andere domeinen (zoals het VAKA bv.) (3) hebben er helemaal geen belang bij hun lobby-kansen te verminderen door een vaste binding met een ecologische partij (cfr. de verzelfstandiging van organisaties). Misschien kan men in bepaalde landen zoals Duitsland wel spreken van een alternatieve, ecologisch gekleurde subcultuur; de alternatievelingen zorgen er evenwel voor voldoende afstand te houden van grote organisaties van alle slag, inbegrepen ecologisch georiënteerde. Van een organisationeel netwerk als koepel, die de sociale beweging onder controle

houdt, is helemaal geen sprake. In plaats van een zuil schieten er vele, situatie- en personeelsgebonden, kort levende groepjes uit de grond (de actiegroepen en de "Bürgerinitiativen").

Door de ver doorgedreven maatschappelijke differentiatie, die resulteert in het uit elkaar groeien van organisaties onderling enerzijds en van organisaties en personen anderzijds, ontzuilen de oude zuilen. Dezelfde situatie verhindert tevens dat verzuilingsprocessen bij sommige van de nieuwe sociale bewegingen op gang komen. De oude bewegingen ontzuilen, de nieuwe bewegingen verzuilen niet meer : het is het moment om in de ware zin van het woord de geschiedenis van de zuilen te schrijven, de geschiedenis van een variante van het moderniseringsproces (Ellemers, 1984).

SAMENVATTING

Zuilen zijn een modern fenomeen; hun hoogtepunt situeert zich tussen 1900 en 1960; vooral katholieken en socialisten neigen tot verzuiling; verzuiling is niet in alle staten van belang.

Met de begrippen "sociale beweging" en "functionele differentiatie" wordt gepoogd om al deze verschillende aspecten te integreren in een algemene theorie van verzuiling. Sociale bewegingen vormen de bewegende achtergrond waartegen zuilen zich als netwerken van organisaties verheffen. Door functionele differentiatie, waarmee de essentie van het moderniseringsproces van onze westerse samenleving wordt aangeduid, kunnen binnen sommige sociale bewegingen netwerken van domeinspecifieke organisaties groeien.

In een voortgezet stadium leidt ditzelfde proces tot manifeste ontzuiling (organisaties en zuilleden verlaten de zuil) en latente ontzuiling (transformatie van de zuil tot een neo-corporatief conglomeraat).

Daarmee behoren zuilen en verzuiling tot een op zijn einde lopend tijdvak.

ABSTRACT

Pillars are modern phenomena; they were at their strongest between 1900 and 1960; catholics and socialists in particular are inclined towards pillarization; pillarization is not important in all states.

With the concepts "social movement" and "functional differentiation" we try to integrate these different aspects into a general theory of pillarization. Social movements are the changing ground, where pillars as networks of organizations are built upon. Through functional differentiation, i.e. the essence of the modernization process of our western societies, such networks of domain-specific organizations could develop within particular social movements. In a further stage, the same process leads to manifest de-pillarization (organization and pillar-members leave the pillar) and latent de-pillarization (transformation of the pillar in a neo-corporative conglomerate). So pillars and pillarization belong to an ending era.

NOTEN

- (1) Verzuiling is door verschillende auteurs gedefiniëerd als de institutionalisering van maatschappelijke scheidingslijnen, zo Billiet (1982) en Huyse (1983).
- (2) Dit aspect stelt Van Doorn (1956 : 41-42) in zijn definitie van verzuiling duidelijk in de verf : "Verzuiling is het proces waarbij ... groepen werden opgenomen in ... organisationele ... systemen, met een tendentie tot overwoekering van de ideële waarden (ik zou zeggen de sociale beweging, SH) door de organisatie ...".
- (3) VAKS = Verenigde Aktiegroepen Kern Stop (anti-kernenergie)
BBL = Bond Beter Leefmilieu (de koepel van de milieubeweging in Vlaanderen)
VAKA = Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens (vredesbeweging).

BIBLIOGRAFIE

- **AUBERT, R.,**
1974 De kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II (Geschiedenis van de Kerk, Dl. X), Paul Brand, Bussum.
- **BERGER, P.,**
1967 Het hemels baldakijn, Ambo, Bilthoven.
- **BILLIET, J.,**
1976 Beschouwingen over het samengaan van secularisatie en verzuiling, De Nieuwe Maand, 19, 6 : 244-257.
- **BILLIET, J.,**
1982 Verzuiling en politiek, in Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13, 1 : 85-118.
- **BILLIET, J.,**
1984 On Belgian Pillarization, Acta Politica, 19, 1 : 117-128.
- **BILLIET, J., CREYF, R., DOBBELAERE, K.,**
1978 Secularisatie en verzuiling in de Belgische politiek, Res Publica, 20, 3 : 407-431.

- **BILLIET, J., DOBBELAERE, K.,**
1983 Les changements internes au Pilier Catholique en Flandre : d'un Catholicité d'Eglise à une Chrétienté Socioculturelle, Recherches Sociologiques, 14, 2 : 141-184.
- **BILLIET, J., HUYSE, L.,**
1984 Verzorgingsstaat en verzuiling : een dubbelzinnige relatie, Tijdschrift voor Sociologie, 5, 1-2 : 129-151.
- **BLOM, J.C.H.,**
1981 Verzuiling in Nederland 1850-1925, Amsterdam.
- **DOBBELAERE, K.,**
1976 Professionalization and Secularization in the Belgian Catholic Pillar, Japanese Journal of Religious Studies, 6, 1-2 : 39-64.
- **DOBBELAERE, K.,**
1982 De katholieke zuil nu : desintegratie en integratie, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 13, 1 : 119-160.
- **ELLEMERS, J.E.,**
1984 Pillarization as a Process of Modernization, Acta Politica, 19, 1 : 129-144.
- **FLORIZOONE, P.,**
1985 De groenen, Kluwer, Antwerpen.
- **HUYSE, L.,**
1983 Breuklijnen in de Belgische samenleving, Tijdschrift voor Sociologie, jg. 4, 1-2 : 9-25.
- **HUYSE, L.,**
1984 Pillarization Reconsidered, Acta Politica, 19, 1 : 145-158.
- **JACOBS, D., ROEBROEK, J.,**
1983 Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland, L. Lesoil, Antwerpen.
- **KRUYT, J.P.,**
1957 Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling, Socialisme en Democratie, 14, 1 : 11-29.
- **KRUYT, J.P.,**
1962 Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling, Socialisme en Democratie, 19, 11 : 791-797.
- **LAMBERTS, E. (Red),**
1984 De kruistocht tegen het liberalisme, Univ. Pers Leuven (KADOC), Leuven, 1984.

- LEROY, P.,
1982 Alternatief en autonoom bewegend Vlaanderen, De Nieuwe Maand, 25, 6 : 351-364.
- LIJPHART, A.,
1975 The Politics of Accomodation, Univ. of Calif. Press, Berkeley.
- LUHMANN, N.,
1975 Soziologische Aufklärung II, Westdeutscher V., Köln-Opladen.
- LUHMANN, N.,
1982 The differentiation of Society, Columbia Univ. Press, New York.
- MAC CARTHY, J.D., ZALD, M.N.,
1977 Resource Mobilization and Social Movements : A Partial Theory, American Journal of Sociology, 83, 6 : 1212-1241.
- MARTIN, D.,
1978 A General Theory of Secularization, Harper & Row, New York.
- ROGIER, L.J.,
1956 Katholieke Herleving, Pax, Den Haag.
- ROKKAN, S.,
1977 Towards a Generalized Concept of "Verzuiling" : A Preliminary Note, Political Studies, 25, 4 : 563-570.
- SCHOEFFER, I.,
1956 Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem, Sociologische Gids, 3 : 121-127.
- SCHMITTER, Ph., LEMBRUCH, G. (Ed),
1979 Trends Towards Corporatist Intermediation, Sage Publ., Beverley Hills.
- SCHMITTER, Ph., LEMBRUCH, G. (Ed),
1982 Patterns of Corporatist Policy - Planning, Sage Publ., Beverley Hills.
- STEININGER, R.,
1975 Polarisierung und Integration, A. Hain, Meisenheim am Glan.
- STEININGER, R.,
1977 Pillarization (verzuiling) and political parties, Sociologische Gids, 24, 4 : 242-257.
- STUURMAN, S.,
1983 Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat, SUN, Nijmegen.
- THURLINGS, J.M.G.,
1978 De wankele zuil, Van Loghum Slaterus, Deventer.

- **TYRELL, H.,**
1978 Anfragen an die Theorie der gesellschaftlichen Differenzierung,
Zeitschrift für Soziologie, 7, 2 : 174-193.

- **VAN DOORN, J.A.A.,**
1956 Verzuiling : een eigentijds systeem van sociale controle, in
Sociologische Gids, 3 : 41-49.